

UOT 94/479.24**AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İLKİN İSTEHSAL FORMALARININ
YARANMA TARİXİNƏ DAİR**

Ə.N.DADAŞOV
Bakı Dövlət Universiteti
s_heydarova@mail.ru

Son onilliklərin arxeoloji qazıntıları paleometal dövründə Azərbaycanın mədəni və tarixi inkişafında əsaslı dəyişiklikləri üzə çıxarmışdır.

Bu dəyişikliklərdə əsas yeri metalın mənimsənilməsi və istehsal təsərrüfatında metallurjiyadan istifadə mühüm yer tutmuşdur. Paleometal dövründə əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatının inkişafı üçün Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisi əlverişli imkanlara malik idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, paleometal dövrü, arxeoloji qazıntılar, ilkin istehsal formaları, əkinçilik, maldarlıq

Bəşər tarixinin bütün sonrakı inkişafını müəyyən etmiş mərhələlərindən ən mühümü mənimsəyici ovçuluq-yığıcılıq iqtisadiyyatından istehsal təsərrüfatına keçid, onun əsas formaları olan əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı və yayılması olmuşdur. Bu proseslər ən qədim tarixin yüz minilliklər əvvəlki təkamülündən fərqli yeni dövründən xəbər verirdi və arxeoloji artefaktlarda öz əksini tapmışdır. Bu proseslər həm istehsal sahəsində, həm də qədim cəmiyyətin digər sahələrində dönüş səciyyəsi daşıyırdı.

İstehsaledici iqtisadiyyata keçid təkcə təsərrüfat tarixində deyil, bütövlükdə insan cəmiyyəti tarixində əsaslı dönüş idi. Onun əsas nəticələri – təsərrüfatın təşkili və bütün təsərrüfat çevrəsinin yenidən qurulması üsullarında köklü dəyişikliklərin baş verməsi, torpağa prinsipial olaraq başqa münasibətin meydana çıxması, oturaqlığın artması, istehsalın həcmnin xeyli yüksəlməsi, nizamlı olaraq izafi məhsulun yaranması, əhalinin sayının və sıxlığının artması, mülkiyyət münasibətlərində dəyişikliklər, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və müxtəlif təsərrüfat, sosial və mərasim funksiyalarına müvafiq olaraq bəzi peşə sahələrində təbəqələşmənin başlaması, idarəçilik və normaların meydana çıxması, dünyagörüşü sisteminin köklü dəyişməsi və s. idi (14, 3). Təsəddüfi deyil ki, mənimsəyici iqtisadiyyatın istehsaledici iqtisadiyyata kökündən dəyişən və insana öz qida ehtiyatı üzərində nəzarət verən “neolit inqilabı” kimi qiymətləndirilmişdir. İnsan qida istehsal etməyə başladı və tədricən istehsalı təkmilləşdirməklə onun miqyasını da xeyli genişliyə yol açıldı. Yüksək

məhsuldarlı taxıl növlərinin əkilməsi, əhliləşdirilmiş heyvanların rolunun artması insan kollektivlərinin balanslaşdırılmış bitki və heyvani məhsullarla təminatının sabitləşməsinə və nəticə etibarilə əhalinin artmasına gətirib çıxardı. Oturaq həyat tərzini və ixtisaslaşmış istehsalın inkişafı ilə məişət şəraiti də yaxşılaşdı. Müəyyən edilmişdir ki, əgər əvvəllər on minilliklər ərzində əhalinin sayının artma sürəti çox aşağı olmuşdursa, “Neolit inqilabı”nın bir minilliyini ərzində o ykumenin əhalisi 16 dəfədən çox artmışdır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, istehsal təsərrüfatının bərqərar olması müxtəlif vilayətlərdə heç də eyni şəkildə deyil, fərqli ekoloji və tarixi mədəni şəraitdə baş vermiş, nəticələri də fərqli olmuşdur. İnkişaf sürəti də eyni olmamışdır, bu isə hal-hazırda istehsal iqtisadiyyatına keçid tarixinin dövrləşməsi haqqında məsələnin həllini xeyli çətinləşdirir. Bu mənada görkəmli rus-sovet alimi N.İ.Vavilovun tədqiqatları böyük əhəmiyyət kəsb edir (7, 21-23). Onun tədqiqatları sayəsində konkret tarixi yanaşma yolunda ciddi addım atılmış, bizi maraqlandıran problemin bir sıra əhəmiyyətli tərəflərinin həlli üçün tamamilə yeni tədqiqat perspektivləri açılmışdır. İstehsal təsərrüfatının əsas sahəsi olan əkinçiliyin mənşəyinin polisentrikliyi haqqında onun nəzəriyyəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Görkəmli alim tərəfindən Avropa ərazisində əkinçiliyin bir neçə yaranma mərkəzi təyin edilmişdir ki, onlardan biri də, tədqiqatların göstərdiyi kimi, florası genetik olaraq Ön Asiya ilə bağlı olan Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqazdır (13, 21).

Son onilliklərin arxeoloji tədqiqatları müəyyən etmişdir ki, mədəni-tarixi inkişafda köklü dəyişikliklər, müxtəlif səviyyədə olsa da, erkən dövrdə Qafqazda da o cümlədən Cənubi Qafqazın, onun da tərkibində Azərbaycanın ərazisində də baş verirdi. Belə ki, Şimal-Şərqi Qafqazda, Dağıstanın dağlıq rayonlarında yerli dənli bitkilərin becərilməsi izləri olan Çox adlı mağara-düşərgə aşkar olunmuşdur. Buna baxmayaraq, hazırda aşkar edilərək tədqiq olunmuş mezolit və xüsusilə neolit abidələrinin azlığı ucbatından Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqaz ərazisində istehsal təsərrüfatının erkən formalarının təşəkkülü prosesinin zamanı, məkanı və erkən mərhələlərinin müəyyən edilməsi xeyli çətinləşir. Bu mənada Azərbaycanda Qobustan mezolit düşərgəsindən aşkar edilmiş arxeoloji tapıntıların elmi təhlilinə kəskin ehtiyac duyulur (15, 40-49).

Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın XX əsrin 60-80-ci illərində aşkar edilmiş və tədqiq olunmuş digər arxeoloji komplekslərinə gəlincə, onlar bütün hallarda artıq təşəkkül etmiş əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlıdır. Bu komplekslər başlıca olaraq paleometal dövrünün erkən mərhələsinə - eneolitə aiddirlər və hazırda məhz onlar Cənubi Qafqazın ən qədim erkən əkinçilik-maldarlıq abidələri sayılır (11, 100). Təkcə Azərbaycan ərazisində e.ə.VI-IV minilliklərinə aid 100-dən çox belə qədim kompleks qeydə alınmış və bir hissəsində qazıntılar aparılmışdır.

İ.H.Nərimanovun fikrincə, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının ən qədim sahələri olan əkinçiliyin və mal-

darlığın təşəkkülü zəngin və təbii coğrafi şərait, Ön Asiyanın və bütün Yaxın Şərqi mədəni xalqları ilə yaxınlıq və s. kimi amillərlə bağlı olmuşdur (9, 4). Qonşu cənub vilayətlərin cəmiyyətləri ilə olan ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqələrə baxmayaraq, Cənubi Qafqazda təşəkkül tapan erkən əkinçilik mədəniyyəti özünəməxsus bir sıra əhəmiyyətli atributlarına görə Orta Asiyanın (10, 11) və Yaxın Şərqi sinxron mədəniyyətlərindən (8, 39) fərqlənir.

İstər Cənubi Qafqaz, istərsə də Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının erkən tarixinin sonrakı mərhələsi – e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı – III minilliyə aid edilən Kür-Araz erkən tunc mədəniyyətidir (12). Tuncun mənimsənməsi dövrünə gedib çıxan və sosial-iqtisadi baxımdan böyük dəyişikliklərlə səciyyələnən bu mədəniyyət Qafqazın, o cümlədən Cənubi Qafqazın erkən cəmiyyətlərinin mədəni-tarixi inkişafında əhəmiyyətli mərhələ olmuşdur (5, 1-3). Metallurgiyanın mənimsənməsi və onun nailiyyətlərinin geniş istifadəsi, əkinçiliyin və maldarlığın istehsal təsərrüfatın əsas sahələrinə çevrilməsi, Yaxın Şərqi mərkəzləri ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi paleometal dövrü tarixində ikinci böyük mərhələnin əsas köklü dəyişiklikləri idi və bütün bu dəyişikliklər öz əksini Azərbaycan ərazisində aşkar edilərək tədqiq olunmuş çoxsaylı təsərrüfat-məişət və sərđabə komplekslərində tapmışdır.

Cənubi Qafqaz ərazisində, xüsusilə onun Şərqi vilayətlərində qədim istehsal təsərrüfatı, o cümlədən əkinçilik və maldarlıq, öz çiçəklənmə dövrünü tunc dövrünün sonrakı mərhələlərində və dəmirin mənimsənməsi dövründə yaşayır. Bu ərazidə intensiv mədəni-tarixi proseslər gedişində kifayət qədər yüksək erkən sivilizasiyalar üçün müjdəçi olurlar (1). Burada müxtəlif, eyni zamanda yüksək inkişaf səviyyəli təsərrüfat sistemlərinin təşəkkülü Ümum-qafqaz bölgəsinin erkən cəmiyyətlərinin təkə təsərrüfat deyil, sosial təşkilində də mühüm hüdud idi.

Beləliklə, erkən əkinçilik cəmiyyətləri daxilində effektiv təsərrüfat sistemlərinin yaranması sonrakı dövrlərin nailiyyətlərini şərtləndirirdi. Qafqaz bölgəsinin mədəni, tarixi inkişafında fəal halqanı təşkil edən Azərbaycanın erkən təsərrüfatının tarixinə həsr olunmuş tədqiqatımızın aktuallığı da bununla müəyyən olunur. Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçən əsrin 50-ci illərinin sonunda görkəmli arxeoloq Y.Q.Krupnov əkinçiliyin və maldarlığın bəşər tarixində nəhəng rolunu qeyd edərək yazırdı: “Əkinçilik və maldarlıq – demək olar ki, hər bir keçmiş insan kollektivinin qədim iqtisadiyyatının ən mühüm amilləridir və onları araşdırmadan bu və ya digər cəmiyyətin qədim tarixinin elmi bərpası mümkün deyil. Bu məsələlərlə bağlı indiyədək gətirilən ümumiləşdirmələr və nəticələr adətən ya məhdud və müqayisəli materiala əsaslanırdı, ya da mücərrəd xarakterli və zəif əsaslandırılmış mülahizələrdən ibarət idi. Bununla bərabər, arxeologiya elminin müasir inkişafı ibtidai icma cəmiyyətinin qədim iqtisadiyyatına dair ən müxtəlif mənbələrin materiallarının qeyri-məhdud axınıni təmin edir” (6, 5). Göründüyü kimi, bu fikirlər tədqiqatımızın məqsədilə tam səslənir; tədqiqatımız son onilliklərdə Azərbaycan ərazisində aşkar edilərək öyrənilmiş iri arxeoloji komplekslərin materiallarına da

söykənir. Azərbaycan ərazisində aşkar edilərək öyrənilmiş iri arxeoloji komplekslərin materiallarına da söykənir. Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının ən qədim formaları – əkinçilik və maldarlığın yaranması və inkişafı ilə bağlı ibtidai icma cəmiyyətlərinin tarixində baş verən nəhəng dəyişikliklər haqqında təsəvvürlər bu tədqiqatlar nəticəsində xeyli genişlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən qədim istehsal təsərrüfatının yaranması, paleometal dövrünün ayrı-ayrı mərhələləri üzrə vəziyyəti və inkişafı tarixi uzun müddət Azərbaycanın ən qədim tarixinin zəif öyrənilmiş problemlərindən biri olaraq qalmışdır. Bu istiqamətdə yeganə müstəsna tədqiqat – görkəmli Azərbaycan arxeoloqu və etnoqrafı T.Ə.Bünyadovun XX əsrin 50-ci illərində yazdığı və Azərbaycanın tunc dövrü əkinçilik və maldarlıq tarixinə həsr olunmuş dissertasiya işidir. 1957-ci ildə monoqrafiya şəklində çapdan çıxmış bu tədqiqat təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın qədim iqtisadiyyatı üzrə faktiki ilk ümumi işdir. Müəllif tərəfindən çoxsaylı maddi mədəniyyət abidələrinin kompleks tədqiqi, paleobotanika və paleozoologiya məlumatlarının, etnoqrafik materialların araşdırılması əkinçilik və maldarlıqla bağlı olan qədim istehsal proseslərini bəzi hallarda tam bərpa etməyə imkan vermişdir. Sonrakı illərdə T.Ə.Bünyadov tərəfindən məlum problemin tədqiqi genişləndirilmiş və dərinləşdirilmişdir ki, onların da nəticələri öz əksini “Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair” və “Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən” adlı fundamental monoqrafiyalarda tapmışdır (6). Göstərilən əsərlər təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın ən qədim tarixinin mühüm problemlərindən birinin həllində qiymətli töhfə olmuşdur. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan ərazisində erkən cəmiyyətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif məsələləri bu və ya digər dərəcədə bir çox Azərbaycan tədqiqatçılarının, o cümlədən O.H.Həbibullayev, İ.H.Nərimanov, Q.S.İsmayilzadə, V.H.Əliyev, F.M.Muradova, Q.P.Kəsəmənli, F.R.Mahmudov, H.F.Cəfərov, T.V.Apiyev və b.-nin tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Lakin bütün bu tədqiqatlarda mövzu obyektə başlıca olaraq paleometal dövrünün bu və ya digər konkret mərhələsi, çox vaxt isə Azərbaycanın ayrıca bir bölgəsi olmuşdur ki, bu da paleometal mərhələləri haqqında tam və hərtərəfli təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Bizim tədqiqatın əsas vəzifəsi mövcud boşluğun imkan daxilində aradan qaldırılmasıdır. Bununla bağlı, tədqiqatın əsas vəzifəsi – Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının meydana gəlmə və inkişafı yollarını müəyyən etmək, əkinçi-maldar icmaları çərçivəsində onun xarakterini və inkişafı yollarını müəyyən etmək, əkinçi-maldar icmaları çərçivəsində onun xarakterini və inkişaf qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqdır. Qədim iqtisadiyyatla bağlı olan əmək alətləri və digər artefaktları ayıraraq tədqiqat etmək və onların əsasında Azərbaycan ərazisində erkən cəmiyyətlərin təsərrüfat sistemini rekonstruksiya etmək də hazırkı tədqiqatın məqsədinə daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Elm, 1964.
2. Dadaşov Ə.N. Gəncə-Qazax düzünün paleometal dövrü abidələri // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2016, No 2, s. 298-301.
3. Dadaşov Ə.N. Tarixi Azərbaycan ərazisində ən qədim maldarlıq təsərrüfatı və onun istiqamətləri // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2018, No 1, s.10-19.
4. Dadaşov Ə.N. Erkən tunc dövrünün maldarlıq təsərrüfatı və onun əsas mənbələri / Sustainable development and actual problems of Humanitarian sciences/ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans. May 14-15 2018. Bakı, 2018, s.420-423.
5. Буниятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку: НАНА, 1957.
6. Буниятов Т.А. Из истории развития скотоводства в Азербайджане. Баку: Элм, 1969.
7. Вавилов Н.И. Пять континентов. М.: Наука, 1987.
8. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура Азербайджана. Автореферат дис... д.и.н. Тбилиси, 1983.
9. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М-Л.: Восток, 1964.
10. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Высшая школа, 1975.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: НАНА, 1987.
12. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград: Орел, 1949.
13. Рустамов Дж.Н. Мезолитическая стоянка в Гобустане. В сб.: Каменный век и энеолит в Азербайджане. Баку: Маариф, 1984.
14. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. М.: Политиздат, 1989.
15. Энеолит СССР. М.: Наука, 1982, с.100.

О ПРОБЛЕМАХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ РАННИХ ФОРМ ПРОИЗВОДСТВА НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

А.Н.ДАДАШЕВ

РЕЗЮМЕ

Археологические изыскания последних десятилетий обнаружили кардинальные изменения в культурно-историческом развитии Азербайджана эпохи палеометалла.

Особое место в этих изменениях занимало освоение металла и использование металлургии в производственном хозяйстве. Территория Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана имела благоприятные условия для развития земледельческо-скотоводческой экономики эпохи палеометалла.

Ключевые слова: Азербайджан, эпоха палеометалла, археологические раскопки, ранние формы производства, земледелие, скотоводство

**APPEARANCE OF THE EARLIEST FORMS
OF MANUFACTURING ON THE AZERBAIJANI TERRITORY**

A.N.DADASHOV

SUMMARY

The archaeological findings of the last decades discovered fundamental changes in the historical and cultural development in Azerbaijan in the Paleolithic period.

The mastering of metal and utilization of metallurgy took special place in manufacturing.

The territory of South Caucasus, including Azerbaijan, had favorable conditions for the development of agricultural and cattle-breeding economics during the Paleolithic period.

Key words: Azerbaijan, Paleolithic period, archaeological findings, earliest forms of manufacturing, cattle breeding